

kapitaalkrachtige werkgevers en individuele arbeiders zich zo scherp als in de mijnsector. Het overschaduwde de rol van de derde actor op de arbeidsmarkt: de regulerende overheid. In zijn conclusie verwijst Delbroek naar de prominent aanwezige overheid maar dit blijkt onvoldoende uit het onderzoek. De bewijsvoering voor een sterk regulerende overheid is trouwens zwak. Zo was de sociale wetgeving van 1911 eerder een symbolische compensatie voor de mislukte hervorming van de mijnwetgeving met een prominente rol voor de overheid (pp. 28-29). De rol van de Administratie van het Mijnwezen blijft sterk onderbelicht hoewel hiervoor een breed scala aan bronnenmateriaal beschikbaar is en dit slechts in geringe mate benut werd. Hetzelfde geldt voor een comparatieve analyse met de ontwikkeling in Nederlands-Limburg waar de Staatsmijnen een hoofdrol speelden in de arbeidsmarktarena.

Een kanttekening dient eveneens geplaatst te worden bij de periodisering van het onderzoek. De arbeidsmarkt van de schachtafdieping is sterk verschillend van deze nadat de mijnen vanaf 1917 in exploitatie komen. De thematische indeling laat overigens onvoldoende toe de ontwikkelingen in de tijd te situeren. Zo komen de spectaculaire tekorten op de arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog onvoldoende aan bod of blijft de conjuncturele impact op de arbeidsverhoudingen in de periode 1931-1935 onderbelicht. Ondanks deze kritische noten biedt het werk talrijke nieuwe inzichten.

Guy Coppieters, Algemeen Rijksarchief Brussel

Raymund Schütz, *Kille Mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*. (Amsterdam: Boom 2016), 592 p. (Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam 2016) ISBN 9789089534446.

DOI: 10.18352/TSEG.972

Recht en rechtsbedeling rondom de Tweede Wereldoorlog heeft de belangstelling van juristen en historici volop. Recent verscheen *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*, van de hand van Raymund Schütz, die op deze studie november 2016 aan de Vrije Universiteit promoveerde bij Wouter Veraart. Het boek is eerder gerecenseerd door Roes in het *Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie*.¹ Het is een mooie studie over een onderwerp uit een groter en hoogst belangwekkend thema, dat voor allen van belang zal blijven: voorkomen van of herstellen van ontrecting van personen of groepen. Veraart promoveerde zelf een decennium geleden op dat thema.² Schütz onderzocht nauwgezet in een goed leesbare stijl hoe notariaat en individuele notarissen zich opstelden in

transacties waarbij Joods onroerend-goed gedwongen moest worden overgedragen en gefinancierd. Het beeld is alweer ontluisterend: ofschoon er nauwelijks enige ideologische affiniteit was met de bezetter, was er door een pragmatische en faciliterende houding van het notariaat alle ruimte voor ontrecting en onteigening. Rechtvaardigheid verdween – een tragedie verscheen.

Rechtszekerheid is een van de belangrijke principes onder het vermogensrecht, in het bijzonder het goederenrecht. Dat rechtsgebied handelt over het eigendomsrecht, dus over mijn en dijn, en de overdracht daarvan, en het bestrijkt op dezelfde dogmatische dwingendrechtelijke wijze eigendomsverhoudingen tussen burgers, sinds het in de eerste eeuwen van onze jaartelling casuïstisch werd doordacht door Romeinse juristen. In die rechtszekere regels is rechtvaardigheid gegeven: de eigenaar zelf bepaalt of de eigendom wordt overgedragen, of een hypotheekrecht wordt gevestigd – en als wordt overgedragen of een hypotheek wordt gevestigd, dan zijn daarvoor dwingende regels die zorgen dat daar kenbaarheid aan wordt gegeven – in moderne tijd inschrijving in openbare registers. Grondrechten waarborgden individuele gelijkheid en een ieders eigendom tegen onteigening of inbreuk door de overheid – formeel constitutioneel in ieder geval sinds de Bataafse staatsregeling van 1798, sinds 1950 ook nog eens in artikel 1, eerste protocol bij het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens. Het landoorlogreglement 1907 – nu nog steeds van kracht – schrijft voor dat een bezetting dient te geschieden (art. 43) ‘met eerbiediging van de in het land geldende wetten.’ Maar daarvan was in die tijd voor Joden geen sprake.

Eigenaren hebben dwingend te maken met de notaris, en diens spilfunctie in onroerend goed transacties – de notariële tussenkomst was voor de overdracht van onroerende zaken destijds (nog) niet verplicht, maar wel gebruikelijk en voor de vestiging van een recht van hypotheek – vaak nodig bij financiering – was een notariële akte wel dwingend voorgeschreven. Wat houdt die notariële tussenkomst in? Moet de de notaris desgevraagd de een akte passeren of zou hij zich ook met de inhoud van de transactie moeten bemoeien? ‘Buiten gegronde redenen’ mogen notarissen hun dienst niet weigeren, aldus de Notariswet sinds 1842. En dat gebeurde dan ook meestal niet. Het zijn de beginselen van de notariële dienstbaarheid of ministerieplicht, en van de ‘lijdelijkheid.’ Dat kan goed werken, als de eigenaar zelfstandig beslist over zijn eigendom, in alle vrijheid of hij zijn huis wil overdragen. Duitse anti-Joodse maatregelen volgden elkaar vlot op – al die maatregelen leidden ertoe dat onroerend goed door Joodse eigenaren werd vervreemd, omdat er geen andere keuze was, en dan verkregen werd door mensen, met inschakeling van een notaris, die allen vaak van de hoed en de rand hadden kunnen weten. Diende de notaris aan deze transacties mee te werken? Formeel gezien wellicht niet – en zo adviseerde ook de KNB (waarover hoofdstuk 6) – gewoon loyaal de wetgeving uitvoeren, business as usual. Het was een pragmatische insteek – die

we in deze streken wel vaker aantreffen – met oog voor het eigen leed – en had weinig principiële en rechtsstatelijks om het lijf. De notarissen hadden mede door de economische crisis een laag inkomen – de kandidaat-notarissen nog lager – aldus Schütz (p. 155), maar niet onvermeld zou mogen blijven dat lagere notarisinkomens – onder de 6000 dfl. – nog steeds tot de hoogste inkomens behoorden.

Schütz' levendige gevalsstudies van drie individuele notarissen laten zien dat het anders kon – niet alleen blijven ondernemen of besturen, maar ook een principiële ethiek zoals van notaris Kruisinga (hoofdstuk 8-10). Daar waren natuurlijk ook aanknopingspunten voor te vinden in het geldende recht – een te grote onevenwichtigheid in de positie tussen de bij de overdracht van partijen zou de notaris tot een weigering van zijn dienst moeten brengen, werd in de literatuur al voor de oorlog verdedigd (hoofdstuk 4). Onze eigen Hoge Raad ging toetsing van Duitse verordeningen aan die internationale standaard uit de weg – op grond van een formele (en verkeerde) interpretatie.³ Ook na de oorlog liet herstel veel te lang op zich wachten, aan alle kanten, behalve voor de notariële beroepsgroep zelf (hoofdstuk 14 en 15). Maar dat het zo niet had hoeven te gaan laten de Belgische broeders zien (hoofdstuk 3). Die stonden principieel pal voor de nood van de ander om ook aan rechtvaardigheid te denken. Helaas is dat laatste – ofschoon beter bestand tegen de waan van de dag – ook geen panacee.

Mijn kritische kanttekening bij de analyse betreft de beschrijving van de juridische argumentatie – die had veel meer kunnen expliciteren van tekst en systeem van de regels, en het belang van de onderliggende rechtstheorie, waarmee rechtvaardigheid beoogd wordt, en waarin ook de legitimatie geboden wordt voor de beslissing 'principieel' te zijn of 'pragmatisch'. Paul Scholten's Algemeen deel had daar bovendien richting kunnen geven – er is nooit sprake van een mechanische toepassing van rechtsregels op voorliggende feiten, maar altijd een onvermijdelijke 'sprong' naar een normatief oordeel, uiteindelijk getoetst aan ethiek en geweten. Het al in 1931 verschenen Algemeen deel wordt niet eens genoemd, en Paul Scholten zelf verschijnt alleen in voetnoot 49 in hoofdstuk 10 als figurant onder velen.

De vraag naar de mate waarin en wijze waarop het recht – de kunst van het redelijke en het billijke, de kwalificatie van de derde-eeuwse jurist Ulpianus: *ius est ars aequi et boni* – pal staat in tijden van onrecht is als altijd onverminderd actueel – want juist zichtbaar in tijden van conflict, tegenstelling en dreigende uitsluiting. Onkreukbaarheid, statig, deskundig – dat was het beeld van de vooroorlogse notaris, beschreven door Schütz in het eerste hoofdstuk – het bestaat nog steeds, de notaris als vertrouwenswaardig ambtsdrager, ingescherpt door regels van bovenaf – het Burgerlijk wetboek, de Notariswet en hogere rechtspraak – en door regels meer van onderop gedragscodes – thans zelfs als verordening van de KNB gepubliceerd op de officiële overheidssite. Waar de regels ook vandaan komen, geschraagd door principes of gestuurd door pragmatisme, uiteindelijk dragen ze zichzelf niet – het zijn de mensen die bete-

kenis en toepassing geven. Juristen zoals notarissen moeten behulpzaam, maar bovenal een voorbeeld zijn in ijzeren tijden: *honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*. Waakzaamheid is nodig, want we weten ook waar die laatste drie woorden vertaald in het Duits – *jedem das seine* – aangetroffen zijn. Aan die waakzaamheid draagt Schütz op een goede wijze bij. Wie kan onbewogen om *Stolpersteine* heen?

JM Milo, Universiteit Utrecht

Noten

- 1 J.S.L.A.W.B. Roes, 'Wat deed de notaris tijdens de bezetting?' Bespreking van Raymund Schütz, (etc.) *WPNR* 2016 (7132).
- 2 Wouter Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer 2005).
- 3 HR 12 januari 1942, NJ 1942, 271.

Geoffrey M. Hodgson, *Conceptualizing Capitalism. Institutions, Evolution, Future*. (Chicago & London: Chicago University Press, 2015). 495 pp. ISBN 9780226168005.

DOI: 10.18352/TSEG.977

Dit boek geeft een grondig overzicht van wat kapitalisme is en hoe het zich heeft ontwikkeld. Hodgson, die veel gepubliceerd heeft over institutionele economie, gaat daarbij conceptuele diepgang niet uit de weg; hij wil doordringen tot de essentie van het kapitalisme. Hij zet daarbij de opvattingen en discussies van de grote denkers op een rij en neemt zelf een beredeneerd standpunt in.

Dat is opportuun omdat het kapitalisme tegenwoordig in het debat vaak een negatieve bijklank krijgt. Er zijn veel boeken die het kapitalisme kritisch benaderen als voedingsbodem voor de meer donkere episodes van de geschiedenis, zoals de slavernij, of voor momenten van grote maatschappelijke onrechtvaardigheid, zoals financiële crises. Opmerkelijk is dat recente boeken over de geschiedenis van het kapitalisme niet voortkomen uit de economische geschiedenis maar daar juist enige afstand van houden, omdat ze zich niet willen richten op economische ontwikkeling, maar op sociale misstanden, politieke onevenwichtigheden en te loorgang van sociale waarden. Of ze bepleiten een herwaardering van overheidsinterventie (zie hierover Eric Hilt, 'Economic History, Historical Analysis, and the "New History of Capitalism"', *Journal of Economic History* 77:2 (2017) 511-536). Dit hangt samen met de toenemende afkeer van neoliberale juichverhalen over de zegeningen van de vrije markt. Toch is het kapitalisme, ondanks alle problemen, per saldo een krachtig en succesvol systeem dat voor veel welvaart heeft gezorgd en dat is reden genoeg om te onderzoeken wat de kern ervan uitmaakt.